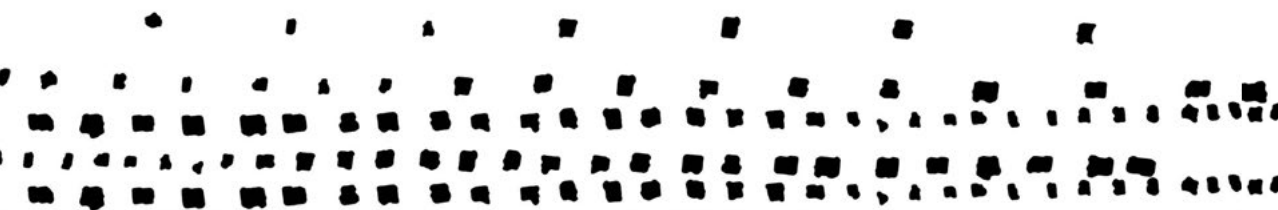

Jarosław Tomasiewicz

Naprawa czy zniszczenie demokracji?

Tendencje autorytarne i profaszystowskie
w polskiej myśli politycznej 1921–1935

Wydawnictwo
Uniwersytetu
Śląskiego

Katowice
2012

Naprawa czy zniszczenie demokracji?

Tendencje autorytarne i profaszystowskie
w polskiej myśli politycznej 1921–1935

NR 2994

Jarosław Tomaszewicz

Naprawa czy zniszczenie demokracji?

Tendencje autorytarne i profaszystowskie
w polskiej myśli politycznej 1921–1935

Wydawnictwo
Uniwersytetu Śląskiego
Katowice 2012

[Kup książkę](#)

Redaktor serii: Historia: Sylwester Fertacz

Recenzent: Jacek Bartyzel

Spis treści

Wstęp	9
Zakres tematu	10
Baza źródłowa i literatura przedmiotu	11
Struktura pracy	14
Terminologia	15
Uwagi o metodzie	16
Słowo o stylu	17
1. Autorytaryzm – totalitaryzm – autorytatywizm: propozycje terminologiczne	19
2. Krytyka demoliberalizmu w polskiej myśli politycznej przed 1921 r.	29
2.1. Romantyzm	29
2.2. Na przełomie wieków	34
2.3. Pierwsze lata niepodległości	46
2.3.1. „Liberum Veto”	47
2.3.2. Stronnictwo Odrodzenia Narodowego	48
2.3.3. Konfederacja Polska	53
2.3.4. Antyżydowska Liga Obrony Ojczyzny i Wiary	58
2.3.5. „Socjalizm naturalny”	59
2.3.6. „Rodzima rewolucja” Aleksego Kurcjusza	61
3. Faszyzm lat 20.	64
3.1. Pogotowie Patriotów Polskich	64
3.2. Zakon Rycerzy Prawa – Polska Organizacja Faszystowska	68
3.3. Ugrupowania faszystowskie 1926–1933	72
3.3.1. Stronnictwo Faszystów Polskich	73
3.3.2. Związek Faszystów Polskich	79
3.3.3. Związek Nacjonalistów Polskich	81
3.4. Konkluzje	85

4. Konserwatyzm i monarchizm	87
4.1. Ugrupowania konserwatywne w pejzażu ideowym II Rzeczypospolitej	87
4.2. Ruch monarchistyczny	95
4.3. Obóz Monarchistów Polskich	99
4.4. Myśl Mocarstwowa	109
4.5. „Nasza Przyszłość”	121
4.6. Konkluzje	124
5. Obóz narodowy	126
5.1. Obóz narodowy przed zamachem majowym	126
5.1.1. Myśl polityczna głównego nurtu	126
5.1.1.1. Nacjonalizm	126
5.1.1.2. Między liberalizmem i autorytaryzmem	133
5.1.1.3. Endecja wobec faszyzmu	140
5.1.2. Koncepcje środowisk ekstremistycznych	146
5.1.2.1. „Państwo narodowe” Wincentego Lutosławskiego	146
5.1.2.2. Eligiusz Niewiadomski	147
5.1.2.3. Stanisław Pieńkowski	151
5.1.2.4. Towarzystwo „Rozwój”	153
5.1.2.5. Straż Narodowa	160
5.1.2.6. Młodzież Wszechpolska	166
5.2. Ruch narodowy po 1926 r.	173
5.2.1. Koncepcje „starych”	173
5.2.2. Obóz Wielkiej Polski	176
5.2.2.1. Geneza i rozwój	176
5.2.2.2. Kult młodości	179
5.2.2.3. Militaryzacja działalności	180
5.2.2.4. Ideologia OWP: nacjonalizm katolicki	186
5.2.2.5. Ideologia OWP: autorytaryzm	191
5.2.2.6. Ideologia OWP: solidaryzm	198
5.2.2.7. OWP a faszyzm	200
5.3. Zespół Stu	206
5.4. Konkluzje	212
6. Nurt chrześcijańsko-społeczny	214
6.1. Nurt chrześcijańsko-społeczny przed zamachem majowym	214
6.2. Nurt chrześcijańsko-społeczny po zamachu majowym	219
6.3. Konkluzje	225
7. Obóz piłsudczykowski	226
7.1. Piłsudczycy przed zamachem majowym	226
7.1.1. Podstawy ideowe	226
7.1.2. Adam Skwarczyński i „Droga”	230

7.1.3. Wojciech Stpiczyński i „Głos Prawdy”	235
7.1.4. Piłsudczycy w działaniu	237
7.2. Autorytaryzm sanacyjny po 1926 r.	240
7.2.1. Myśl polityczna głównego nurtu	240
7.2.2. Koncepcje ugrupowań peryferyjnych	259
7.2.2.1. Liga Mocarstwowego Rozwoju Polski	260
7.2.2.2. „Państwo uniwersalistyczne” Teodora Seidlera	267
7.2.2.3. Państwo wodzowskie Władysława Ludwika Everta	269
7.2.2.4. Narodowy komunizm Legionu Młodych	272
7.2.2.5. Narodowy kolektywizm Jana Stachniuka	287
7.2.2.6. „Republika gospodarcza” Związku Naprawy Rzeczypospolitej	289
7.2.2.7. Syndykalizm urzędniczy	301
7.2.2.8. „Korporacjonizm demokratyczny” Mieczysława Szawleskiego	303
7.2.2.9. Synteza „narodowo-państwowa” – „Czerwona Róża”	305
7.2.2.10. „Nowa Polska”	308
7.2.2.11. Partia Pracy	310
7.3. Konkluzje	313
8. Ruch ludowy	314
9. Narodowy ruch robotniczy. Narodowy socjalizm	320
9.1. Narodowy ruch robotniczy u progu niepodległości	320
9.2. Narodowi socjaliści w Narodowej Partii Robotniczej	322
9.3. Narodowi socjaliści w latach 1926–1933	326
9.4. Konkluzje	331
10. Socjalizm	333
10.1. PPS (dawna Frakcja Rewolucyjna)	333
10.2. Grupa „Wolność”	340
10.3. „Rewolucja narodowa” Juliana Bruna-Bronowicza	342
11. Mesjanizm i ezoteryzm	346
11.1. „Kabalistyczna wizja państwa” Lucjana Freytaga	347
11.2. Ognisko Uświadomienia Narodowego	349
11.3. Bractwo Odrodzenia Narodowego	353
11.4. Towarzystwo „Arja”	358
11.5. Instytut Mesjaniczny	360
11.6. Związek Irenistów	362
11.7. Związek Synarchiczny	364
11.8. Gustaw Olechowski	369
11.9. „Zet”	370
11.10. Kościoły narodowe	375
11.11. Konkluzje	377

12. Panslawizm i neopoganizm	378
12.1. Stanisław Szukalski	379
12.2. „Demiurg”	383
12.3. Józef Mestwin Musiałek	385
12.4. Konkluzje	387
13. Technokratyzm	388
14. Eugenika	395
15. Ruch kombatancki i organizacje parapolicyjne	398
16. Narodowy radykalizm	405
16.1. Geneza	405
16.2. Ideologia	408
16.2.1. Inspiracje	408
16.2.2. Radykalizm czynu	410
16.2.3. Nacjonalizm	412
16.2.4. Antykapitalizm	414
16.2.5. Koncepcje ustrojowe	415
Zakończenie. Na rozdrożach autorytaryzmu	419
Wykaz wykorzystanych źródeł i literatury	429
Indeks nazwisk	465
Summary	474
Zusammenfassung	476

Wstęp

Koniec I wojny światowej przyniósł bezprecedensowy triumf demokracji w Europie. Nigdy wcześniej ustroje demokratyczne nie były tak rozpowszechnione, a idee demokratyczne tak popularne¹. Zwycięstwo demoliberalizmu ujawniło jednak jego niedomagania. Niemal równocześnie pojawiły się symptomy kryzysu demokracji: dyktatura Horthy'ego na Węgrzech (1919), ruch faszystowski we Włoszech (1919–1920), zamachy stanu w Bułgarii i Hiszpanii (1923), przewroty w Portugalii, Polsce i na Litwie (1926)². W wielu krajach rosły w siłę ruchy kontestujące demokrację. Przeświadczenie o konieczności reformy ustroju było powszechne – dyskutowano przede wszystkim o tym, jak radykalna ma to być korekta. Narastających w latach 20. tendencji autorytarnych nie można jednak traktować jako monolitu, nawet jeśli współczesnym wydawały się one przejawami jednego zjawiska. Tylko niektórzy odrzucali demokrację jako taką, większość krytykowała jedynie jej formę parlamentarną oraz ideologiczne uzasadnienie w postaci liberalizmu. Bardziej precyzyjne zatem będzie mówienie o tendencji antydemoliberalnej. Zarazem jednak w gąszczu eksperymentów i propozycji ustrojowych rodził się antydemokratyzm nowego typu, odmienny od XIX-wiecznego monarchizmu czy arystokratyzmu, przerastający w totalitaryzm. Najdobitniejszym tego przykładem – poza bolszewizmem – przed 1933 r. był ustrój faszystowski we Włoszech.

Polska nie była wyjątkiem – ba, rzec można, że kryzys parlamentaryzmu ujawnił się tu szybko i silnie. Celem tej pracy jest zbadanie tendencji antydemoliberalnych w Polsce: określenie ich genezy, ocena charakteru propozycji

¹ K. KAWALEC: *Spadkobiercy niepokornych. Dzieje polskiej myśli politycznej 1918–1939*. Wrocław–Warszawa 2000, s. 52; J. MACAŁA: *Polska katolicka w myśli politycznej II RP*. Toruń 2005, s. 211–213, 216, 222; M. ŚLIWA: *Polska myśl socjalistyczna (1918–1948)*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 39–42.

² *Przewroty i zamachy stanu. Europa 1918–1939*. Warszawa 1981, s. 9–30, 55–134. O horthyowskiej ultraprawicy na Węgrzech zob. B. VAGO: *The Shadow of the Swastika. The Rise of Fascism and Anti-Semitism in the Danube Basin, 1936–1939*. London 1973, s. 118, 129. Pomijamy tu rozwijającą się według innej trajektorii Rosję.

ustrojowych, ustalenie typu motywacji ideologicznych, wreszcie – rozpoznanie przyczyny względnej ich słabości. Punktem odniesienia będzie włoski faszyzm jako najdalej idący eksperyment państwowy³.

Zakres tematu

Pierwszą trudnością, w obliczu której stoję, jest precyzyjne określenie tematu. Krytycy demoliberalizmu występowali – choć w różnym nasileniu – we wszystkich praktycznie nurtach politycznych. Musimy więc wykroczyć poza obręb szeroko rozumianej prawicy, której jądro stanowił obóz narodowy – wszak piłsudczyków jeszcze po zamachu majowym uważano za reprezentantów lewicy. Tendencje antydemoliberalne obecne były też w ugrupowaniach chadeckiego i ludowego centrum. Natomiast poza moimi zainteresowaniami pozostaje w zasadzie totalitaryzm komunistów – niesamodzielnych ideologicznie i odwołujących się do zupełnie odmiennego systemu wartości.

Złożony i często niekonsekwentny charakter tendencji antydemoliberalnych sprawia, że w myśli politycznej różnych ugrupowań należy zbadać: po pierwsze – proponowane rozwiązania ustrojowe; po drugie – ich ideologiczne uzasadnienie; po trzecie – stosunek do innych ruchów czy reżimów autorytarnych. Każdy z tych elementów trzeba przeanalizować z osobna, gdyż nie zawsze występują one łącznie. Niekiedy ideologia nie nadąża za postulatami reform, innym razem je wyprzedza (konsekwencje ustrojowe założeń ideologicznych objawiają się później). Z jednej strony można mieć do czynienia z sytuacją, gdy różne ruchy niezależnie od siebie dochodziły do podobnych rozwiązań – można głosić ideologię bliską faszystowskiej, nie powołując się na faszyzm czy nawet się od niego odżegnując; z drugiej strony – odwrotnie – można aprobować działania faszystów za granicą, nie próbując jednak ich naśladować.

Czasem niezbędne będzie wykroczenie poza materię myśli politycznej i zajęcie się praktyką polityczną – wszak praktyka weryfikuje ideologię, a nieraz ją tworzy. Nie można zajmować się tylko „czystą” ideą, abstrahując od jej historycznego kontekstu. Musimy brać pod uwagę wydarzenia historyczne, a także inne okoliczności wpływające na formułowanie koncepcji: osobowość i horyzont intelektualny twórców, bazę społeczną, warunki działania. Istotną kwestią jest pozycja polityczna danej grupy, jej sojusze i konflikty, które często mogą więcej „powiedzieć” o programie niż propagandowe hasła. Warto też sprawdzić, jak myśl przekłada się na praktykę – w przypadku ugrupowań ekstremistycznych dotyczy to

³ Związki z faszyzmem można rozpatrywać w dwóch aspektach: zbieżności ideowoprogramowych oraz deklarowanej sympatii (czy szerzej – fascynacji).

przede wszystkim ich organizacji wewnętrznej oraz stosowania przemocy, ukazującej poziom determinacji i skalę zaangażowania w głoszoną ideologię. I wreszcie, zasięg wpływów ugrupowania świadczy o odbiorze ideologii w społeczeństwie. Tam, gdzie owe tło zostało już opisane, pozwolę sobie na skrótowe, pobieżne naszkicowanie go. Ponieważ jednak nie wszystkie fragmenty „mozaiki politycznej II Rzeczypospolitej” zostały dokładnie zbadane, pojawia się konieczność dokładniejszego zaprezentowania niektórych, mniej znanych ugrupowań czy postaci.

Osobny problem stanowią cezury chronologiczne. Cezura początkowa narzuca się w sposób naturalny – to uchwalenie konstytucji marcowej w 1921 r., która tworząc ramy ustroju Rzeczypospolitej, stawiała się punktem odniesienia konstruowania programów politycznych. Trudno natomiast ustalić jednoznacznie cezurę końcową. Z jednej strony logiczne byłoby przyjęcie za taką rok uchwalenia konstytucji kwietniowej, zmieniającej gruntownie ustrój państwa, zarazem stanowiącej podsumowanie pewnego etapu rozwoju tendencji antydemoliberalnych. Z drugiej jednak strony data ta nie jest jednakowo istotna dla różnych nurtów politycznych, które rozwijały się według własnej dynamiki. Rok 1935 – rok śmierci Piłsudskiego, zapoczątkowującej dekompozycję sanacji – ma pierwszorzędne znaczenie dla piłsudczyków. Dla ludowców ważniejsze było utworzenie Stronnictwa Ludowego – w 1931 r., dla chadeków – prosanacyjne rozłamy lat 1931–1934, dla konserwatystów – zjednoczenie ugrupowań konserwatywnych w 1933 r., dla narodowców – delegalizacja Obozu Wielkiej Polski w 1933 r. Rok 1933 ma również znaczenie w aspekcie międzynarodowym – to rok zwycięstwa NSDAP w Niemczech, zwycięstwa, które nadało tendencjom antydemoliberalnym nową dynamikę, stworzyło nowy punkt odniesienia. Po 1933 r. pojawiły się w Polsce ugrupowania o jawnie totalitarnym charakterze, takie jak Narodowo-Socjalistyczna Partia Robotnicza czy Ruch Narodowo-Radykalny. Powstanie Obozu Narodowo-Radykalnego w 1934 r. zapoczątkowało w ruchu narodowym nowy cykl rozwojowy, którego opisanie nie mieści się w ramach tej pracy⁴. Dlatego zdecydowałem, by do cezury końcowej podejść elastycznie, różnicując ją w zależności od omawianego nurtu politycznego.

Baza źródłowa i literatura przedmiotu

Zasadniczy zrąb badanych źródeł stanowią różnego typu teksty ideowo-teoretyczne i publicystyczno-propagandowe. Ich dobór uwarunkowany był strukturą idei politycznych, w której zaobserwować można szczególną hierarchię

⁴ B. GROTT: *Nacjonalizm chrześcijański. Myśl społeczno-państwowa formacji narodowo-katolickiej w Drugiej Rzeczypospolitej*. Kraków 1991, s. 239–260.

tekstów: ideologia – program – propaganda⁵. Rdzeń ideologii stanowią dzieła teoretyczne twórcy tejże. Każda ideologia potencjalnie może realizować się w rozmaitych wariantach, które konkretyzują się w formie deklaracji ideowych i innych dokumentów programowych⁶. Kolejną warstwę stanowią materiały propagandowe i publicystyka prasowa – w tym przypadku idee ulegają już daleko nieraz idącej prymitywizacji, czasem też wyraźnie odbiegają (z powodów taktycznych czy demagogicznych) od głównej linii ideologicznej⁷. Kwestią drugorzędną jest tutaj to, na ile szczerze wierzono w głoszoną ideologię – ogłoszone idee, nawet jeśli ich twórca traktował je instrumentalnie, zaczynają żyć własnym życiem. Dlatego materiały popularne, takie jak publicystyka prasowa, są nie mniej ważne od dzieł teoretyków, których myśli mogły nie zostać prawidłowo zrozumiane i w rezultacie realnie funkcjonowały w zniekształconej formie. Analizie poddane więc zostały w obrębie każdej ideologii kolejno: prace ideologów, dokumenty programowe i prasa ugrupowania.

Niezbędne uzupełnienie publikacji stanowią archiwalia, zwłaszcza w zakresie naświetlenia tła historycznego. Utrudniony dostęp do wewnętrznych dokumentów organizacyjnych poszczególnych ugrupowań politycznych sprawił, że oparłem się tu głównie na sprawozdaniach urzędowych i policyjnych – użytecznych jako swego rodzaju „kontrapunkt”, pozwalający spojrzeć na działalność organizacji politycznych z odmiennej, zewnętrznej perspektywy⁸. Skoncentrowałem się na zasobach Archiwum Akt Nowych jako reprezentatywnych dla polityki ogólnopolskiej, porównując je wszakże z archiwaliami administracji terenowej w Lublinie. Podobną, pomocniczą rolę odgrywają materiały pamiętnikarskie. Trzeba wziąć pod uwagę względną wartość wspomnień, które na ogół „przykrawane” były do późniejszego światopoglądu i zmienionej sytuacji⁹.

Analiza źródeł skonfrontowana została z istniejącą literaturą przedmiotu. Nie poruszam się tu po nieznanym terenie, gdyż polska myśl polityczna jest dobrze zbadana niemal we wszystkich jej segmentach. Z obfitej literatury na temat obozu narodowego przywołać należy publikacje Bogumiła Grotta, Krzysztofa Kawalca i Jerzego Kornasia, ze starszych – Romana Wapińskiego.

⁵ Nie przeczy temu fakt, że w przypadku faszyzmu kolejność chronologiczna była nieraz odwrotna: od działania przez doraźne uzasadnienie propagandowe do racjonalizacji ideologicznej. Dostosowywanie ideologicznej refleksji do konkretnych warunków nie musi być tożsame z cyniczną manipulacją – niekiedy taktyka staje się ideologią, zrodzone w konkretnych okolicznościach doraźne hasła następnie stanowią przedmiot szczerzej wiary.

⁶ Program jest niejako wypadkową między wyznawanym światopoglądem a realiami, w tym oczekiwaniami społecznymi.

⁷ Publicystyka w periodykach reprezentuje wyższy poziom niż publicystyka dzienników (choć oczywiście potrafilibyśmy podać wiele przykładów odwrotnych).

⁸ Trzeba brać poprawkę na możliwą niewiarygodność źródeł tego typu. Por. J. ZIELIŃSKI: *Reorganizacja Obozu Wielkiej Polski z 1931 r.* SH 1975, nr 2.

⁹ Por. A.S. KOTOWSKI: *Narodowa Demokracja wobec nazizmu i Trzeciej Rzeszy*. Toruń 2006, s. 153.

O sanacji pisali m.in. Władysław T. Kulesza, Tadeusz Jędruszczak, Janusz Faryś, przede wszystkim wyróżnić należy jednak fundamentalną pracę Waldemara Parucha. Polski konserwatyzm został zbadany przez Jacka Bartyzela, Bogusława Całkę, Jacka Gzellę czy Jerzego Jaruzelskiego. Ruch katolicki opisywali Walde-
mar Bujak, Adam Gruszecki, Jarosław Macała i Henryk Przybylski, a narodowy
ruch robotniczy – Adam Laska. Na pograniczu wszystkich tych obozów lokowali
swe zainteresowania Jacek M. Majchrowski i Andrzej Micewski. Spośród prac
poświęconych lewicy marksistowskiej zwrócę uwagę na publikacje Michała Śliwy.
Z piśmiennictwa na temat ruchu chłopskiego najbardziej przydatne okazały się
książki Józefa Szaflika i Adama Urbanowicza o PSL „Piast”. Luki dotyczą tylko
niewielkich, egzystujących na marginesie środowisk, ale i w tym przypadku
są sukcesywnie wypełniane. Nadal brakuje jednak opracowań dotyczących
Narodowej Partii Robotniczej – Lewicy (Narodowego Stronnictwa Pracy) oraz
Polskiej Partii Socjalistycznej dawniej Frakcji Rewolucyjnej czy – szerzej rzecz
ujmując – pilsudczykowskiej lewicy.

Coraz więcej jest prac dotyczących jakiegoś wycinka ruchu politycznego –
w sensie problemowym, terytorialnym lub organizacyjnym. Ukazały się więc
publikacje opisujące stosunek obozu narodowego do samorządu terytorialnego
(Grzegorz Radomski), edukacji (Stanisław Kilian) czy mniejszości narodowych
(Bohdan Halczak, Magdalena Nowak, Mieczysław Sobczak). Zbadane są dzieje
obozu narodowego i sanacji w Wielkopolsce (Henryk Lisiak), na Pomorzu
(Przemysław Olstowski, Krzysztof Osiński), na Śląsku (Edward Długajczyk, Piotr
Świercz) i na Lubelszczyźnie (Ewa Maj, Rafał Dobrowolski). Monografie doczekały
się nie tylko istotne środowiska (Przemysław Waingertner o Naprawie) czy organy
prasowe (Jerzy Seniów o „Gazecie Polskiej”, Urszula Jakubowska o „Gazecie
Warszawskiej”), ale też małe grupki – jeśli nie w formie książek (M. Marszał
i Zbigniew Mazur o grupie Awangardy, Lechosław Lameński o Szczepie Rogate
Serce), to przynajmniej w formie artykułów (Marek Sioma o Legionie Młodych,
Wojciech Roszkowski i Patryk Tomaszewski o synarchistach). Jednym z ostatnich
opracowań jest monografia grup faszystowskich i narodowo-socjalistycznych
Olgierda Grotta. Dużym powodzeniem cieszy się biografistyka, by wymienić tylko
prace Piotra Bauera o Józefie Dowborze-Muśnickim, Rafała Łętochy o Jerzym
Braunie, Mariana Mroczo o Stanisławie Kozickim, Jerzego M. Nowakowskiego
o Walerym Sławku, Jacka Pietrzaka o Wojciechu Stpiczyńskim.

Dużo uwagi poświęcono stosunkom narodowościowym w II Rzeczypospolitej,
a zwłaszcza antysemityzmowi (Małgorzata Domagalska, Anna Landau-Czajka,
Włodzimierz Mich, Monika Natkowska). Dobrze zbadany został stosunek polskiej
opinii publicznej i poszczególnych stronnictw do faszyzmu i nazizmu – wymieńmy
choćby publikacje Alberta Kotowskiego, Macieja Marszała i Michała Musielaka.
Polskie ruchy autorytarne i faszyzujące wymagały skonfrontowania z wiedzą
o ich zagranicznych odpowiednikach, zaprezentowaną przez Jerzego W. Borejszę,
Wiesława Kozuba-Ciembroniewicza, Marka Maciejewskiego, Franciszka Ryszkę,

Stanisława Sierpowskiego, Adama Wielomskiego (by wymienić tylko polskich autorów). Istotnym uzupełnieniem przywołanych pozycji były publikacje poświęcone organizacjom społecznym, takim jak związki zawodowe, ruch kombatancki (Marek Jabłonowski, Elżbieta Kossewska) czy masoneria (Leon Chajm, Ludwik Hass), choć tu nieraz pomijano polityczne aspekty ich działalności. Przydatne informacje odnaleźć można też w publikacjach na pozór bardzo odległych od tematu niniejszej rozprawy (np. w pracach Zdzisława Hierowskiego o życiu literackim na Śląsku).

Struktura pracy

Do zaprezentowania zagadnienia zastosowany mógł być dwojaki układ: albo chronologiczny (z wyraźną cezurą zamachu majowego), albo rzeczowy, obejmujący analizę koncepcji ideowo-programowych poszczególnych ruchów. Zdecydowałem się przyjąć drugi wariant, gdyż wprowadzie naraża on nas na nużące powtórzenia w przypadku podobnych programów, ale jest logiczny wobec sygnalizowanego wcześniej zjawiska swoistego rozwoju różnych nurtów ideowo-politycznych. Takie ujęcie zarazem pozwala na bardziej precyzyjną prezentację postulatów reformy ustroju i ich ideologicznego uzasadnienia. Podkreślić tu trzeba konieczność rozpatrywania z osobna nawet bardzo drobnych grup, gdyż w przeciwnym razie obraz jawił się będzie niespójny i pełen sprzeczności. Ze względu na niejednorodność obozów politycznych nie można ograniczać się do zbadania głównego nurtu, lecz warto przyjrzeć się też koncepcjom frakcji w stosunku do niego „peryferyjnych” – właśnie tam najbujniej rozwijały się ekstremistyczne idee.

Rozdział 1. poświęcony jest kwestiom terminologicznym. Określam w nim aparat pojęciowy używany w tej pracy. W rozdziale 2. opisuję podłoże, z którego w dwudziestolecie wyrastały tendencje autorytarne, czyli tradycje krytyki demokracji w polskiej myśli politycznej. Kolejne rozdziały prezentują antydemoliberalne koncepcje faszystów lat 20., konserwatystów, endeków, chadeków, piłsudczyków, narodowych robotników, ludowców i marksistów, a także ezoteryków, panslawistów, eugeników, technokratów, kombatanatów i wreszcie narodowych radykałów z początku lat 30.

Dysproporcje w objętości poszczególnych rozdziałów wynikają z faktu, że ich rozmiary są proporcjonalne do wagi opisywanego nurtu czy ugrupowania. Oczywiście, można postawić zarzut, że nieproporcjonalnie dużo miejsca poświęcam grupkom mikroskopijnym lub zgoła indywidualnym projektom, pamiętać jednak należy, że dla badacza idei oryginalność koncepcji liczy się bardziej niżli ich popularność. Najwięcej uwagi poświęcam właśnie tendencjom najbardziej skrajnym, najdobitniej artykułującym sprzeciw wobec demokracji, a nie najbardziej rozpowszechnionym.

Terminologia

Przed wszystkim podkreślić muszę, że żaden z używanych przeze mnie terminów nie ma charakteru wartościującego. Postępuję śladem Ksawerego Pruszyńskiego, który odżegnując się od zarzutu stosowania obraźliwych epitetów, pisał: „określenia »sanacja«, »endecja« są najczęściej używane, są najprostsze, określają przytem całość obozu, nie jakiś jego odłam”¹⁰.

Zwłaszcza pojęcia „nacjonalizm” (w języku polskim nacechowanego raczej negatywnie) używam w znaczeniu aksjologicznie neutralnym – w tej pracy to „ideologia i postawa społeczno-polityczna stawiająca w centrum interesy własnego narodu i państwa narodowego”¹¹. W tym ujęciu przejawem nacjonalizmu jest więc niemieckie dążenie do aneksji Alzacji, powstanie 1863 r. w Polsce oraz idea „państwa żydowskiego” Theodora Herzla. W przypadku antysemityzmu posłużę się sformułowaniem Tadeusza Mazowieckiego cytowanym przez A. Landau-Czajkę: „Antysemityzm stanowi postawę wrogości wobec Żydów czy wobec ludzi żydowskiego pochodzenia, u której źródeł leży nie tyle nawarstwienie konkretnych konfliktów społecznych, co pewne cechy przypisywane Żydom czy żydostwu w ogóle”¹². Za imperializm pozwolę sobie uznać tendencję do wykraczania państwa poza macierzysty obszar etnograficzny – uważam to za propozycję uzasadnioną, gdyż po I wojnie światowej upowszechniła się już Wilsonowska zasada samostanowienia narodów.

Odkładając na bok wszelkie kontrowersje terminologiczne, faszyzmem nazywam zespół pokrewnych ideologii obejmujący faszyzm włoski i niemiecki nazizm oraz ruchy i doktryny inspirowane przez te dwa pierwowzory (omawiając faszyzmu wariant oryginalny, będę dodawał przymiotnik „włoski”). Idee i ugrupowania wykazujące częściową tylko zbieżność z faszyzmem określam mianem „faszyzujących”, inaczej mówiąc – nazywam tak nurty przejawiające tylko niektóre cechy faszyzmu.

Pojęciami ustrojowymi: „demoliberalizm”, „autorytaryzm”, „totalitaryzm” zajmuję się w rozdziale 1. pracy.

¹⁰ K. PRUSZYŃSKI: *Kampanja młodych 1926–1934*. PzM 1935, nr 48. Wymienne z nazwą „sanacja” używam terminów „piłsudczyzna” i „obóz legionowy (pomajowy)”, zamiast „endecja” stosuję czasem pojęcie „obóz (ruch) narodowy”. W obu przypadkach odnosi się to do szerokich, niejednorodnych formacji ideowo-politycznych, połączonych raczej wspólną genezą i sytuacją niż ideologią.

¹¹ *Britannica. Edycja polska*. T. 28: Mu–Ni. Poznań 2002, s. 105. O aksjologicznie neutralnym pojęciu nacjonalizmu pisał A. WALICKI: *Czy możliwy jest nacjonalizm liberalny?* „Znak” 1997, nr 3. Takie ujęcie pozwala nie skorzystać z propozycji Jacka Bartyzela oddzielającego nacjonalizm właściwy od szowinistycznego i populistycznego „nacjonalitaryzmu”. J. BARTYZEL: *Na antypodach idei narodowej: nacjonalizm a nacjonalitaryzm*. W: *Ideologie, doktryny i ruchy narodowe. Wybrane problemy*. [Red. S. STĘPIEŃ]. Lublin 2006, s. 15–27.

¹² A. LANDAU-CZAJKA: *W jednym stali domu*. Warszawa 1999, s. 24.

Uwagi o metodzie

Ideologie rzadko występują w formie czystej, tymczasem badacze najchętniej przykładają je do prokrustowego łoża różnych idealnych modeli, czasem wprost karykaturalnie przejawiających charakterystyczne cechy. Drugim często spotykanym błędem jest dekontekstualizacja, w historii przejawiająca się w anachronizmie: zazwyczaj opisujemy przeszłość, używając współczesnych kategorii i pojęć, co już zniekształca rzeczywistość. Nagminna jest wreszcie skłonność do statycznego ujmowania zjawiska, podczas gdy ideologie są żywe, zmienne, ewoluujące. Mając przed oczyma jedną fazę rozwojową zjawiska, nie potrafimy zrozumieć czy nawet rozpoznać jego odmiennych – wcześniejszych czy późniejszych – wcieleń. Tymczasem zmiana, ewolucja idei to wszak reguła, a nie wyjątek. Dlatego niezbędne jest dynamiczne ujmowanie ideologii jako – mówiąc obrazowo – „filmu”, a nie „fotografii”.

Inny problem dotyczy wiarygodności ideologii danego ugrupowania, szczerości jego propagandy – wszak głoszone hasła mogą mieć charakter kamuflażowy lub demagogiczny, mogą być wymuszone cenzurą bądź względami taktycznymi. Jeśli pewne postulaty przeczą całemu programowi, to można przypuszczać albo nie tak rzadką niespójność ideologii, albo koniunkturalność głoszonych haseł. Niejednokrotnie pozostający w opozycji zwolennicy dyktatury są zmuszeni bronić demokracji, ale postulaty demokratyczne głoszą tylko do czasu dojścia do władzy (klasycznym tego przykładem są hasła demokratyczne głoszone przez komunistów w ramach strategii frontu ludowego czy narodowego). Kluczowa jest tu kwestia, czy owe praktyczne konsekwencje były zamierzone przez twórcę idei, a tylko z powodów taktycznych nie zostały ogłoszone, czy też ten ich nie przewidział. Przyjmując tu swego rodzaju „domniemanie niewinności”, uznaję, że jeśli brak jest dowodów na projektowanie przez ideologa tego typu „skutków ubocznych”, to grzeszy on tylko naiwnością i brakiem wyobraźni, a nie złą wolą, ograniczam się zatem do wypunktowania sprzeczności i niekonsekwencji¹³.

Musimy się w tym miejscu odnieść do autoidentyfikacji ugrupowań politycznych. Nie może mieć ona charakteru rozstrzygającego – tu zasada *Confessio est regina probationum* nie obowiązuje. Oczywiście, każdy sam siebie postrzega inaczej, niż jest postrzegany przez obserwatorów. Z wyjątkową ostrożnością podchodzić trzeba do ideologicznych deklaracji. Bez trudu dostrzeżemy pozornych „demokratów”, faktycznie dążących do dyktatury. By ustrzec się tych pułapek, analizować trzeba konkretne propozycje ustrojowe, zawarte w programach politycznych. Nie jest to jednak łatwe, gdyż wiele ugrupowań unikało jasnego sformułowania wizji ustroju lub uciekało w mgławicowe ogólniki. Zmierzyć

¹³ W przypadku ugrupowań, którym nie dane było przejść do realizacji programu, nieważne jest, kto głosił hasła koniunkturalnie, ale kto szczerze.

musimy się z niekonsekwencją, niespójnością, niejasnością głoszonych haseł, które w rezultacie można rozmaicie interpretować i oceniać. Zaryzykuję twierdzenie, że większość polskich programów politycznych cechowała się połowicznością i ostrożnością, zatrzymywała się w pół kroku, konstruowana była w myśl staropolskiej zasady: „Panu Bogu świeczkę a diabłu ogarek”. Ich twórcom łatwo było dzięki temu dokonywać wolt, zmieniać barwy i sojusze.

I ostatnia, ale chyba najtrudniejsza kwestia: aspekt aksjologiczny. Ze współczesnego punktu widzenia liberalna demokracja jest wartością bezdyskusyjną (uważana jest – na co zwrócił uwagę J. Bartyzel – wręcz za stan naturalny), toteż wszelka krytyka demokracji automatycznie dyskwalifikuje jej autora. W rezultacie – co Eugenia Prokop-Janiec zauważa za Leonem Poliakovem – „powszechne potępienie i odrzucenie zjawisk negatywnych rodzi u piszących o nich odruchy autocenzury i chęć takiej interpretacji, która przedstawiałaby owe zjawiska jako wyjątkowe, epizodyczne lub marginalne”¹⁴. Tymczasem dla zachowania naukowego obiektywizmu niezbędne jest ujmowanie zjawisk właśnie w ich kontekście historycznym. Należy więc pamiętać, że nie można ludzi z minionej epoki oceniać według współczesnych kryteriów. Ówcześni krytycy demoliberalizmu próbowali rozwiązywać realne problemy, często nie mieli złych (tj. despotycznych) intencji, nie zawsze przewidywali (czy nawet rozumieli!) skutki swych propozycji. Wedle znanej formuły: stawiali właściwe pytania, ale nie udzielali na nie prawidłowych odpowiedzi. Dlatego referując te poglądy, kładę nacisk na zrozumienie struktury danej ideologii, powiązań między poszczególnymi jej elementami, staram się natomiast unikać wartościowania.

Słowo o stylu

Praca może wydawać się przeładowana cytataми. W ten sposób jednak chcę z góry odeprzeć zarzut o gołosłowność twierdzeń – choć metoda to pracochłonna, każdą tezę dokumentuję cytatem¹⁵. Dosłowne cytaty pozwalają oddalić zarzut niewłaściwej interpretacji (co jest istotne zwłaszcza w tak poważnej sprawie, jak zarzut antydemokratyzmu). Cytowanie ma też inne zalety: cytaty nie tylko oddają retorykę, ale również lepiej pozwalają odtworzyć tok myślenia badanych polityków czy ideologów¹⁶. Starałem się zachować pisownię oryginału, uznając, że nawet

¹⁴ E. PROKOP-JANIEC: *Literatura i nacjonalizm. Twórczość krytyczna Zygmunta Wasilewskiego*. Kraków 2004, s. 17.

¹⁵ Dodam, że w podobny sposób skonstruowane są też np. prace Jana J. LIPSKIEGO *Katolickie Państwo Narodu Polskiego* (Londyn 1994) czy Artura PASZKO *O katolickie państwo narodu polskiego* (Kraków 2002).

¹⁶ Z samych epitetów, jakimi obrzuca się przeciwników, można wiele wyczytać!

takie szczegóły mogą świadczyć o autorze. Pisanie z wielkiej litery słów „naród” i „państwo” pozwalało nieraz odróżnić sympatyków endecji i sanacji; niektórzy badacze zwracali również uwagę na pisanie słowa „żyd” z małej litery¹⁷. Symptomatyczny był też np. opór środowisk endeckich przeciw „sanacyjnej” reformie ortografii¹⁸. Nawet błędy ortograficzne i gramatyczne dają nam wiedzę o poziomie intelektualnym środowiska. Styl świadczy o człowieku.

Na koniec pragnę podziękować Recenzentowi – Profesorowi Jackowi Bartyzelowi za jego trud, krytyczne uwagi i życzliwe rady, które w znaczący sposób wpłynęły na ostateczny kształt pracy. Nie mogę w tym miejscu pominąć wyrazów oddania moim Bliskim za wyrozumiałość, cierpliwość oraz duchowe wsparcie, bez których ani tych badań, ani ich owocu by pewnie nie było.

¹⁷ Ta akurat kwestia jest jednak niejednoznaczna, gdyż zdarzali się antysemitom honorujący Żydów wielką literą, zarazem słowa „aryjczyk”, „słowianin”, a nawet „polak” też bywały pisane małą literą. Por. K. KAWALEC: *Narodowa Demokracja wobec faszyzmu 1922–1939. Ze studiów nad dziejami myśli politycznej obozu narodowego*. Warszawa 1989, s. 37.

¹⁸ Zob. np. J. BIELATOWICZ: *Nie chcemy nowej ortografii!* „Głos” 1935, nr 9; por. T. LEHR-SPLAWIŃSKI: *Sprawa reformy pisowni polskiej*, APN 1935, nr 4. Maciej Giertych wspominał, że jego ojciec Jędrzej „w ślad za praktyką literatury narodowej okresu przedwojennego, trzymał się jeszcze kilka lat po wojnie pisowni sprzed reformy ortografii”. J. GIERTYCH: *Nacjonalizm chrześcijański*. Krzeszowice 2004, s. 6.

Indeks nazwisk

A

Ablamowicz Włodzimierz 72
Abramowski Edward 121, 321, 324–325
Adamski Stanisław 216
Ajnenkiel Andrzej 27, 213
Aksakow Konstantin 31
Amin Idi 21
Anusz Antoni 245, 253
Arendt Hanna 20, 387
Atatürk Kemal Pasza 26

B

Bäcker Roman 21, 25
Balcerak Wiesław 425
Balicki Zygmunt 35, 37–39
Barchwic Jan 365
Bartel Kazimierz 239, 310–312, 339
Barthel de Weydenthal Jan 92
Bartyzel Jacek 13, 17, 18, 21, 94, 232
Bastianini Giuseppe 258
Batowski Henryk 379
Bauer Piotr 13
Bełcikowski Jan 403
Benedek Bolesław 320
Benesz Edvard 325
Beran Rudolf 319
Bergery Gaston 312
Bergson Henri 230
Bechta Mariusz 166
Beck Józef 350
Benisz K. 323
Białobrzeski 404
Bielawski Bolesław 69
Bielecki Tadeusz 160, 167, 170, 176–177, 180–
181, 183–185, 195–196, 242, 406–407

Bieliński Wiesław 273
Bielski Witold 273, 277, 285
Bieniewski Kazimierz 111
Bigo Tadeusz 294, 297
Bilczewski Józef 214
Biniszkievicz Józef 331
Bitner Waław 220
Błajke Jan 317
Bławatska Helena 354
Bławdziewicz Stefan 414
Błazejewicz Tadeusz 57
Bobek Paweł 317
Bobiński A. 109
Bobrzyński Jan 94, 121–124
Bobrzyński Michał 34
Bocheński Adolf 109, 114, 117, 119
Bocheński Aleksander 109, 120
Boczoń Ludwik 330
Bogusławski Aleksander 139
Boguszewski Stefan 234
Boguta-Starzyński Roman 72
Bonaparte Napoleon I 21
Bończa Juliusz 106
Bończa-Tomaszewski Nikodem 36, 39
Borejsza Jerzy W. 13, 21, 25
Borkowski Andrzej 204–205
Borowik Bogdan 104–106
Boulanger Georges 94
Brătianu Gheorge 312
Braun Jerzy 13, 33–34, 360, 370–374
Briand Aristide 63
Brodacki Stanisław 286
Broniewski Władysław 42
Brun-Bronowicz Julian 343–345, 421
Bryc St. 353

Bryl Jan 160
 Brzeziński Zbigniew 19
 Brzozowski Stanisław 41, 230, 292, 298, 324, 328
 Bujak Waldemar 13
 Bujalski Ludwik 128, 350
 Bukowiecki Stanisław 290, 295, 297
 Burke Edmund 94
 Burnham James 390
 Buxell Ivar 276, 279
 Buyno-Arctowa Maria 53, 57, 157

C

Całka Bogusław 13
 Car Stanisław 246–247, 249, 251–254, 257
 Caro Leopold 222–223
 Celichowski Stanisław 404
 Chaciński Józef 216, 220
 Chajn Leon 14, 369
 Chambord Henri de 94
 Chania Józef 395
 Chłopicki Józef 31
 Chobot Józef 353
 Chobot Karol 353–356
 Chomicz Paulin 360–361, 370
 Choromański Tadeusz 273, 285
 Chrostowska Maria 350
 Chwalewik Witold 172
 Ciemiechowicz Jan 262
 Cieszkowski August 307, 362
 Cieszyński Nikodem 215, 221
 Cizak Antoni 330
 Corradini Enrico 141, 425
 Crowley Aleister 46
 Czajkowski Michał 360
 Czajkowski R. 102
 Czaki Tytus 260
 Czarnocki Napoleon 231
 Czerniewski Ludomił 51–52, 57
 Czuma Ignacy 222

Ć

Ćwiakowski Aleksander 97

D

Dabulewicz Sławomir 302
 Dagnan Kazimierz 321–326, 328, 330, 345
 Dangel Stanisław 57
 Darzecki Andrzej 414

Daszyńska-Golińska Zofia 396
 Dąbrowski Jan Henryk 270
 Dąbski Jan 314
 De Stefani Alberto 359
 Deryng Antoni 168–169
 Dębiński Bolesław 275
 Dębski Aleksander 407
 Długajczyk Edward 13
 Dmowski Roman 35, 51–52, 65, 129–131, 133–137, 139, 141–142, 144, 162, 164–165, 170, 173, 176, 178, 182–183, 186–187, 193–195, 199, 202, 204–206, 405–408, 413

Dobrowolski Rafał 13

Dobrucki Gustaw 365

Dobrzyński Władysław 52, 57

Doerman 365

Dollfuss Engelbert 222

Domagalska Małgorzata 13

Domaszewicz Aleksander 206

Domiński Jerzy 271

Dowbór-Muśnicki Józef 13, 48, 51, 96, 400, 402

Downarowicz Medard 339

Dreszer Zygmunt 232

Drobner Bolesław 335

Drobnik Jerzy 145, 176, 178–179, 186, 191–192, 194, 255, 404, 407, 409

Drymmer Wiktor 272

Drzewiecki Piotr 338

Dubaniewicz Piotr 262, 266

Duchnowski Jan 285

Dunin-Borkowicz Piotr 119

Dykier Edward 58

Dykier Marcin 58

Dymowski Brunon 50

Dymowski Tadeusz 48–53, 65, 160

Dzendzel Henryk 110

Dzieduszycki Tadeusz 302, 388–394

Dzieduszycki Wojciech 35

Dzierzgowski Szymon 97, 99–101, 107–108, 403

E

Edeński-Nowicki Ed. 362

Engels Fryderyk 335

Evert Władysław L. 112, 120, 269–272, 322–323, 422

Evola Julius 358

Ewert Ludwik J. 310

F

Falewicz Wojciech 404
Faron Władysław 376
Faryś Janusz 13, 255
Feistowa Irena 154
Feldman Wilhelm 41
Fiałkiewicz Fryderyk 328
Fichna Bolesław 321, 327, 330
Fikus Feliks 185
Fischer Adam 379
Folkierski Władysław 193
Ford Henry 121, 208, 210, 223, 389–390
Frassati-Gawrońska Luciana 93
Frączek Franciszek 379
Freytag Lucjan 57, 346–350
Friedrich Carl J. 19
Froelich Władysław 260
From Artur 302

G

Gaczeńska Regina 350
Gaszyński Stanisław 310, 353, 365–367
Gawecki Bolesław 350
Gawin Magdalena 395–397
Gdyk Ludwik 223
Gembarzewski Leszek 96–98
Geniusz Mieczysław 56–57, 346–347, 349–353
Giedroyc Jerzy 109–110, 112, 114, 119
Giertych Jędrzej 202
Gieysztor Aleksander 94
Gluziński Tadeusz 135–136, 142, 203, 410, 415–416
Głazewski Adam 94
Głębiński Stanisław 67, 133
Gobineau Arthur de 190
Godlewski Marceli 52, 161, 225
Golde Kazimierz 302
Gomułka Władysław 21
Gorczyński Witold 66
Gorzawski Emil 224
Goszczyński Seweryn 376
Górecki Roman 399
Grabowski Stanisław 96
Grabowski Oksza Ignacy 35, 99, 142, 404
Grabski Stanisław 109, 130–131, 135, 142, 168, 171, 174–175, 402, 420, 422
Grędziński Stanisław 116, 118–120
Grott Bogumił 12, 191, 195, 197, 203–204, 212, 426

Grott Olgierd 13, 224
Gruszecki Adam 13
Gruszka Bruno 317
Grzybowska Marta 232, 251
Grzybowski Konstanty 245, 255, 419
Gumplowicz Ludwik 42
Günther Hans 190
Gurowski Adam 33
Gzella Jacek 13

H

Halczak Bohdan 13
Haller Józef 51, 69, 400–402
Hass Ludwik 14, 237, 294, 353
Hegel Georg 204
Heindel Max 353
Hejdukowska Halina 57
Hempel Jan 45–46
Herz Władysław 326
Herzl Theodor 15
Hierowski Zdzisław 14
Hilferding Rudolf 300
Hitler Adolf 269, 325, 372, 409
Hojne-Wroński Józef M. 33, 307, 347, 360–362, 365
Hoff 365
Hołówko Tadeusz 231–234, 239, 247, 255–256, 422
Hoover Herbert 390, 394
Hoppe Jan 242, 302–303
Horodyński Tadeusz 185
Horthy Miklos 9, 47
Horwitz Maksymilian 41
Horzyca Wilam 234
Hrabyk Klaudiusz 127, 132, 167, 379
Hryckiewicz Nikodem 52
Husarski Julian 233–234, 248–249, 423

I

Ilski Konrad 49, 53, 69
Ipohorski-Lenkiewicz Witold (Grot Wit) 305–307

J

Jabłonowski Marek 14, 400
Jabłonowski Władysław 141, 143
Jabłoński Henryk 52
Jakubowska Urszula 13
Jakubowski Antoni 260, 262

- Jakubowski Mieczysław 161
 Jamiński Anatol 286
 Janicki Stanisław 170
 Janina Adam 92
 Janiszewski Tomasz 395, 397
 Jankowski Jan 220
 Jankowski Józef 347, 360–361, 371
 Janta-Polczyński Leon 110
 Januszajtis-Żegota Marian 51
 Jaroszyński Karol 365
 Jaruzelski Jerzy 13, 93, 125
 Jasiczek Karol 224, 299
 Jastrzębiec-Kozłowski Czesław 370
 Jaworowski Rajmund 333, 335–336, 338–339
 Jaworski Władysław L. 88–91, 93–95, 302
 Jaxa-Bąkowski Wojciech 161, 167
 Jaxa-Chamiec Józef 52
 Jesionek Waław 58
 Jędruszczak Tadeusz 13
 Jędrzejewicz Janusz 234, 272–273
 Jodko-Narkiewicz Witold 42, 159, 335
 Jodzewicz Jan 167, 172, 177, 181
 Józewski Henryk 250
 Jünger Ernst 289
 Junosza-Piotrowski Grzegorz 78
- K**
 Kaczmarek Zygmunt 197–198
 Kaczyński Zygmunt 220
 Kalityński Mieczysław 40
 Kamiński Leszek 245
 Kamocki Walenty 404
 Karge Robert 58
 Karpienko 400
 Karszo-Siedlewska Felicja 57
 Karszo-Siedlewski Aleksander 53, 57, 404
 Katelbach Tadeusz 239
 Kawalec Krzysztof 12, 86, 127, 137, 144–145, 166, 205, 215, 234–235, 242, 397, 419
 Kawoń J. 353
 Keynes John 329
 Kielbiński Czesław 379
 Kierenski Aleksander 183
 Kiernik Władysław 67, 220, 317
 Kierski Kazimierz 291
 Kierzkowski Kazimierz 289–290, 295
 Kijowski Andrzej 31
 Kilian Stanisław 13
 Kiniorski Marian 69
 Knoll Roman 239
 Kobylński Stanisław 159
 Koc Adam 227, 239
 Kociemski Leonard 209
 Kołodziej Władysław 356–357
 Konarska Iza 214
 Konarski Marian 379
 Korfanty Wojciech 50–51, 67, 216–217, 220–221
 Kornaś Jerzy 12, 132, 137
 Kornat Marek 22, 25
 Korolec Jan 409
 Koronka Józef 58
 Korpalska Walentyna 219
 Korwin Kochanowski Jan 42–45
 Korwin-Samulewicz Julian 72
 Korycki Władysław 350
 Kosarz Walenty 224
 Kosiakiewicz Wincenty 34
 Koskowski Bolesław 176
 Kossewska Elżbieta 14, 399
 Kosydarski Władysław 317
 Kościuszko Tadeusz 31
 Kotowski Albert 13
 Kozerański Jerzy 355–356
 Kozicki Stanisław 13, 52, 129–130, 133, 136, 141, 145, 196, 201
 Kozłowski Leon 243, 247, 257
 Kozub-Ciembroniewicz Wiesław 13, 197, 229
 Krahelska Halina 275–276
 Krasiński Zygmunt 29–30, 362
 Kremky Waław 365
 Kryński Zbigniew 182
 Krzeczunowicz Kornel 206
 Krzywobłocka Bożena 216
 Krzyżanowski Adam 310
 Kuchciak Roman 327
 Kukiel Marian 219
 Kulesza Władysław T. 13, 21, 23, 25–26, 240, 242, 251, 257–258, 260, 310, 313
 Kulik 58
 Kurcusz Aleksy 61–63
 Kurcusz Jerzy 186
 Kwieciński Franciszek 326
- L**
 Lachowicz Jan 281
 Lameński Lechosław 13
 Landau-Czajka Anna 13, 15, 97

Laska Adam 13
 Laskowski Janusz 278
 Lassalle Ferdinand 335
 Lechnicki Zdzisław 289
 Lehr–Splawiński Tadeusz 379
 Lenin Włodzimierz 22
 Leparski Antoni 52, 57, 350, 353, 365, 367–368
 Leszczyński Stanisław 190
 Leśniewski Stanisław 360
 Lew Anna 141
 Lewandowski Edmund 426
 Libelt Karol 307
 Lieberman Herman 227
 Limanowski Bolesław 324
 Linz Juan 19–20, 22, 28
 Lisiak Henryk 13
 Loret Adam 360
 Lortsch Piotr 78
 Loth Edward 160
 Lowenherz Henryk 248
 Lubelski Józef 214, 223
 Lubos Jerzy 308
 Ludwikowski Rett R. 29
 Lutman Roman 291
 Lutosławski Kazimierz 128
 Lutosławski Wincenty 39–40, 53, 146–147, 423

Ł

Łempicki Michał 108
 Łętocha Rafał 13, 373
 Łubieński Konstanty 110
 Łuczyski Zdzisław 70–71
 Łukaszewicz Witold 273, 280

M

Macała Jarosław 13, 92, 191, 214–216, 222
 Maciejewski Marek 13
 Mackiewicz Cat Stanisław 46, 88–89, 94, 113–114, 125
 Madeyski Zbigniew 302
 Maj Ewa 13, 127–128, 135, 144, 160–161, 166–167
 Majchrowski Jacek M. 13, 412
 Makowski Wacław 227, 239, 250, 253–254, 310–312, 419
 Malatyński Antoni 176, 185, 204
 Malec Tadeusz 400–402

Małaczewski Eugeniusz 360
 Małolepszy Józef 57
 Marchlewski Julian 343
 Marks Karol 265, 293, 324, 335, 343
 Marszał Maciej 13
 Masaryk Tomasz 121, 325
 Matuszewski Ignacy 236, 243, 306
 Maurras Charles 94
 May Nikodem 58
 Mazarakowa Julia 57
 Mazowiecki Tadeusz 15
 Mazur Zbigniew 13
 Mączynski Czesław 160, 320
 Meissner Czesław 403
 Mejbaum Wacław 206–207, 211
 Meysztowicz Aleksander 88
 Mękowski Stefan 206, 209, 379
 Miazgowski Bronisław 383–384
 Micewski Andrzej 13, 133–134
 Mich Włodzimierz 13, 392
 Michałowicz Piotr 404
 Miciński Tadeusz 39
 Mickiewicz Adam 30–31, 56, 324, 362, 375
 Miedziński Bogusław 227, 243, 257, 259, 272
 Mierosławski Ludwik 32
 Mieszalski Aleksander 224
 Mikułowski Zygmunt 378
 Milczyński Marcin 326
 Młynarski Feliks 40
 Mochnacki Maurycy 31, 167
 Moraczewski Jędrzej 51, 334–336
 Morawski Kazimierz 94, 99
 Morawski Tadeusz 110
 Mosdorf Jan 48, 168–172, 177, 179, 181, 188, 191, 197, 406–407, 409
 Mroczo Marian 13
 Mróz Stanisław 330
 Musiałek Józef M. 385–386
 Musielak Michał 13, 395
 Musioł Michał 224
 Musioł Paweł 308–309
 Mussolini Benito 22, 64, 72, 94–95, 98, 105, 124, 139–141, 143, 149, 159, 172, 174, 201–202, 204, 209, 215, 217, 220–221, 223, 236, 239, 242, 257, 299–300, 304, 313, 316, 359, 363, 366, 383, 389–390, 394, 425
 Muszyński Jerzy 413
 Muttermilch Wacław (Milewski Bojomir) 78, 360, 362

N

Nadelwicz–Kremky Janusz 365
Nałęcz Daria 42, 226–227, 231, 234, 239, 313, 424
Nałęcz Tomasz 42
Nałęcz–Korzeniowski Janusz 378
Nałkowska Zofia 227
Narutowicz Gabriel 144, 154, 169, 219, 239, 323
Natkowska Monika 13, 283
Nelli Bronisław 174
Nieć Mateusz 410
Niedziałkowski Mieczysław 236
Niemojewski Andrzej 35, 158
Niemycki 400
Nietysza Bronisław 302
Nietzsche Fryderyk 42, 46, 420
Niewiadomski Eligiusz 67, 145, 147–150, 159, 169, 376
Nisau Jerzy de 139
Noskowiec Mieczysław 58
Nowaczyński Adolf 47, 141, 143–144
Nowak Jerzy 293, 298
Nowak Magdalena 13, 207
Nowak–Przygodzki Antoni 206
Nowakowski Jerzy M. 13, 235, 241, 243, 257

O

Obieziński Mirosław 99
Obrębski Władysław 331
Obrzud Zdzisław 308, 310
Obrzut Franciszek 330–331
Olechowski Gustaw 365, 369–370
Olstowski Przemysław 13
Olszański Ignacy 223
Olszewski Henryk 99
Opęchowski Antoni 52
Oraczewski Czesław 52–57, 65, 157
Orlicz–Dreszer Gustaw 272
Osiecki Stanisław 317
Osiński Krzysztof 13
Osowicki Marian 225

P

Paciorkowski Stanisław 262
Paczkowski Romuald 404
Paderewski Ignacy 51–52
Pajor Marian 365
Pareto Vilfredo 121, 293

Paruch Waldemar 13, 241, 244, 246, 250–253, 256–257
Pauly Eugeniusz 185
Pączek Antoni 339
Perl Feliks 50
Peron Juan Domingo 26
Petrażycki Leon 306
Petrykowski T. 162
Pękośławski Jan 64–68, 299
Piasecki Adam 248, 251, 257
Piasecki Bolesław 48, 406
Piasecki Stanisław 172
Piecha Józef 224
Piechur T. 170
Piekarski Antoni 323
Pieńkowski Stanisław 41, 43, 45, 107, 126, 131, 148, 151–153, 188, 194, 270, 358
Pieracki Bronisław 237, 247, 255, 407
Piestrzyński Ryszard 139, 166, 177, 192, 196, 404
Pietrzak Jacek 13, 238
Pietrzycki Jan 42
Piłsudski Józef 11, 22, 47, 50, 61, 78, 81, 85, 94, 148, 161, 167, 178, 202, 216–217, 223, 227–229, 239, 241–242, 245–247, 250, 253, 257, 259, 261–263–265, 270, 272, 304, 310, 313, 318–319, 328, 331, 333–335, 339, 341, 344, 366, 369, 382, 394, 398
Piłsudski Rowmund 110–120, 271
Piotrowski Antoni 383
Piszczałowski Jan 52, 57, 404
Piszczkowski Mieczysław 128
Plater Konstanty 94
Pluciński Zygmunt 185
Pobóg–Malinowski Władysław 51, 242
Podlewski Bolesław 182
Podoski Bohdan 110, 243, 257
Pogódek J. 92
Poincaré Raymond 22, 366
Polakiewicz Karol 318
Poliakov Leon 17
Polończyk Eugeniusz 358–360
Połowski Henryk 161, 185, 193, 404
Poniatowski Juliusz 360
Popiel Karol 326
Popławski Jan 171, 174, 292
Poraj–Biernacki Janusz 183
Pragier Adam 64, 66–67
Prądyńska Maja 111

Primo de Rivera Miguel 22, 366
Prokop-Janiec Eugenia 17
Pruszyński Kazimierz 15
Pruszyński Ksawery 110, 112
Pruszyński Mieczysław 110–112, 275
Przedpełski Witold 289
Przewóska Maria 57, 350–353
Przybylski Henryk 13
Pstrokoński Stanisław 350

R

Rabski Janusz 52, 167, 172
Rabski Władysław 238
Rackowski Zygmunt 199
Raczyński Roger 110
Radomski Grzegorz 13, 137
Raszewski Kazimierz 96
Rataj Maciej 315
Rauer Emil 69, 404
Rawicz Jerzy 58
Rawski Zygmunt 416
Rayski Stanisław 238
Regulski R. 353
Rembieliński Jan 48, 128, 133, 138, 144, 160, 162, 167, 172, 176–177, 183–184, 198, 202, 404, 406, 409
Renan Ernest 306
Richelieu Armand 98
Rosset Aleksander 52
Rossmann Henryk 160, 167, 176, 199, 406, 409
Rostworowski Michał 91
Roszkowski Wojciech 13, 54, 223, 233, 353, 358, 367, 369
Rubach Ludomir 305, 307
Rudnicki Szymon 47, 188
Rudziński Marian 94
Rutkowska Maria 409
Rybarski Roman 136, 192, 195, 201
Rybka-Myrius Stanisław 72, 79
Rydlowski Celestyn 403
Rymarkiewicz Wacław 360
Rymkiewicz Józef 58
Ryszka Franciszek 13, 28
Rzepecki Karol 53

S

Sacha Stefan 184
Sadzewicz Antoni 52, 156
Salazar Antonio de Oliveira 21, 222, 373

Samborski Erazm 323, 330
Samulski Seweryn 404
Sanojca Józef 248
Sapieha Eustachy 51, 93
Sas-Wisłocki Juliusz 417
Sawicki Mirosław 404
Schaetzl Tadeusz 234
Schmitt Carl 20, 26
Sedir Paul 354
Seidler Teodor 267–269, 420–421
Sekretarczyk Jan 58
Semkowicz Władysław 129
Seniów Jerzy 13, 257
Siciński 404
Sierpowski Stanisław 14
Sikorski Władysław 94, 217–219, 221
Sioma Marek 13
Siwik Bronisław 231
Skarga Piotr 53
Skirmunt Roman 95
Składkowski Felicjan Sławoj 249, 260
Skoczylas Ludwik 350
Skórewicz Ludomir 305
Skrudlik Mieczysław 375
Skrzetuski Mieczysław 260, 264
Skrzypek Józef 52
Skwarczyński Adam 111, 230–235, 238, 248–250, 255–256, 273, 302–303, 305
Sławek Walery 13, 234, 237–238, 243, 247, 249–250, 255–256, 258–259, 273, 307
Słowacki Juliusz 30, 362
Sobańska Maria 57
Sobczak Mieczysław 13, 154
Sobolewski Feliks 365
Sokolnicki Michał 41–42
Sorel Georges 41, 210, 292–293
Sosnowski Kirył 72
Spasiński Stanisław 97
Srocki Bolesław 291
Srokosz Jacek 257
Stachniuk Jan 287–289, 345, 421
Stachowiak Paweł 40, 204
Stachórski Leon 273, 282–283, 286
Stahl Zdzisław 144, 167, 176–177, 187, 193–195, 197, 200, 202, 419
Stambolijski Aleksander 26
Staniewicz Cezary 90–91
Staniszkis Witold 406
Stankiewicz Włodzimierz 112

Staryszak Jerzy 139
 Starzewski Maciej 23, 253
 Starzyński Stefan 234, 254, 258
 Staszic Stanisław 145
 Stawski 73
 Stecki Jan 92
 Stępniewski Włodzimierz (Rostowit Włodzimierz) 383–384
 Stoczewska Barbara 301
 Stojanowski Karol 189–190, 397
 Stpczyński Wojciech 13, 230, 235–237, 243–244, 247, 249, 252, 254–256, 258
 Strassberg Norbert 379
 Stroński Stanisław 92, 142, 162
 Studentowicz Kazimierz 110
 Stürmer Maksymilian 58
 Suczyński Roman 72
 Sylwestrowicz Włodzimierz 155
 Szaflik Józef 13
 Szafek Waław 58
 Szawleski Mieczysław 302–305
 Szczebblewski Jan 97, 99
 Szczepański Włodzimierz 302
 Szczęsny Ryszard 96
 Szczypiorski Adam 339
 Szczypka–Gwiazda Barbara 379
 Szeptycki Stanisław 67
 Szlachta Bogdan 93, 392
 Sznarbachowski Włodzimierz 405, 410
 Szpakowicz W. 170
 Szperber Jakub 273
 Szpor Zdżisław 71–72
 Szpotański Tadeusz 339
 Szukalski Stanisław 379–383
 Szulc Kazimierz 73, 160
 Szurig Jerzy 293–294, 296
 Szuyski Waław 271
 Szwedowski Stefan 291, 295
 Szydłowski Marian 317
 Szymański Antoni 214–215
 Szymański H. 353
 Szymonowicz Karol 284
 Szyrma Krystyn 31
 Szyszko J.H. 113

Ś

Śliwa Michał 13
 Świercz Piotr 13
 Świtalski Kazimierz 234, 243

Świtkowski Józef 358
 Święcicki Julian 404
 Świętosławski Zenon 32

T

Targ Alojzy 308
 Tarło-Maziński Włodzimierz 350, 360, 364
 Tarnowski Zdżisław 47
 Tatarczuch Feliks 331
 Taylor Frederick 389
 Thugutt Stanisław 68, 239
 Tokarczyk Roman 20
 Tomaszewski Patryk 13, 368
 Tomczak Mieczysław 327, 330
 Tommassini Francesco 85, 239
 Towiański Andrzej 362
 Traugutt Romuald 31, 270
 Trąmpczyński Wojciech 162
 Trembicka Krystyna 342
 Trentowski Bronisław 307, 375
 Troczyński Konstanty 114, 116
 Trzaska-Chrzęszczewski Aleksander 94
 Tuliszka Franciszek 58
 Tyszkiewicz Adrian 177, 185

U

Uhma Stefan 206
 Ulrych Juliusz 119, 272
 Ułaszyn Henryk 378
 Urban J. 214
 Urbanowicz Adam 13, 317

V

Valois Georges 103, 105–106, 140, 297, 299
 Vargas Getulio 21

W

Wachowiak Stanisław 326
 Waławski Stanisław 411
 Waingertner Przemysław 13
 Walicki Andrzej 29
 Wapiński Roman 12, 36, 131, 141, 143–144, 175, 190, 197, 200, 219, 228, 240
 Waryński Ludwik 261
 Waryński Tadeusz 261–266
 Wasilewski Leon 256
 Wasilewski Zygmunt 35, 127–128, 132, 134, 138, 145, 180
 Wasiutyński Bohdan 134–135, 137–139, 196

Wasiutyński Wojciech 136, 142, 155, 172, 178,
405, 411–412, 425
Waszkiewicz Ludwik 330
Wądołowski 155
Wereszczak 404
Wernic Leon 396
Weryha–Darowski Aleksander 57
Wieliczko Bohdan 160
Wielomski Adam 14
Wielowieyski Józef 92
Wieniawa–Długoszowski Tadeusz 160, 225,
340–342
Wierczak Karol 161–162, 173–174, 194
Wierzbński M. 157
Winiewicz Józef 112, 121
Wiśniewski Marian 224
Witos Wincenty 67, 110, 217, 314–317
Włoszczewski St. 404
Wojciechowski Stanisław 74
Wojciechowski Zygmunt 181, 409, 425
Wojewoda Stanisław 182
Wojewódzki Wacław 330
Wortman Jan 404
Wroczyński Jan 49, 65, 67
Wrona B. 305
Wróbel Piotr 238
Wróblewski Julian 49
Wyrębowski Adam 53, 160, 320
Wyrzykowski Stefan 193
Wyspiański Stanisław 33–34, 255
Wyszyński Kazimierz 289

Z

Zackiewicz Grzegorz 228
Zagierski W. 353
Zagóra P. 353
Zajączek Edward 156, 198
Zajączkowski Bolesław 160
Zajączkowski Tadeusz 111
Zakrzewski Kazimierz 290–294, 296–301
Zakrzewski Zygmunt 396–397
Zaleska 378
Zaleski August 239
Zalachowski Józef 72
Zamorski Jan 135, 143
Zapasiewicz Zbigniew 273, 278, 280, 302
Zawadzki Aleksander 206
Zdziechowski Jerzy 51–52, 73
Zdzitowiecki Jan 167, 177
Zwierzyński Aleksander 173
Zyndram–Kościałkowski Marian 239, 273

Ż

Żarnowski Jan 27, 425
Żeligowski Lucjan 401
Żeromski Stefan 343–345
Żmudowski Feliks 336–337
Żółkiewski Stefan 281
Żuromski Kazimierz 58
Żurowski Stefan 110

Jarosław Tomasiewicz

Restoration or distortion of democracy?

Authoritarian and pro-fascist tendencies in the Polish political thought between 1921 and 1935

Summary

This work is a synthetic presentation of authoritarian and pro-fascist tendencies appearing in the Polish political thought between 1921 and 1935, tendencies resulting from the crisis of a liberal parliamentary democracy getting stronger (not only in Poland) in the interwar period. After regaining independence, the realities of parliamentarism did not overlap with hopes and expectations harboured so far that is why disappointment with democracy started to germinate in different environments. In the first half of the 1920s the slogans of a withdrawal from democracy remained rare and tentative, and, in general, constrained to postulates of a temporary facilitation of the institution and democratic mechanisms. The 1926 was the breakthrough. The awareness of the democracy crisis has become common. Despite this, authoritarianism initially seemed a temporary phenomenon. In the 1930s, Great Economic Crisis deepened disappointment with democracy making what was initially an exception to the rule a rule. The harbinger of the new epoch was the birth of the National Radicalism.

The first chapter is devoted to terminological issues, and explains the notions of demoliberalism, authoritarianism and totalitarianism used in this work. The second chapter describes the bases from which authoritarian tendencies were born in the interwar period, namely criticism of democracy to be found in the Polish political thought of the 19. century. Next chapters present antidemoliberal conceptions of fascists in the 1920s, conservatives, national democrats, Christian democrats, Piłsudski's camp, national-workers movement, agrarian movement and Marxist groups, as well as esoteric circles, Pan-Slavists, eugenic activists, technocrats, war veterans, and, finally, National Radicals from the beginning of the 1930s. Both system solutions proposed in their political thought and their ideological justification were examined. An alternative to a parliamentary democracy took on different forms. One can see here a variety of propositions: from insignificant corrections of the democratic system to its total negation. "Old" national democrats, some conservatives, Christian democrats, agrarian populists, and initially Piłsudskites were limited to the reform of parliamentarism with maintaining its fundamentals. Authoritarianism was represented by "young" national democrats of the Obóz Wielkiej Polski (the Greater Poland Camp), and a majority of conservatives. After 1926 it was a direction in which the reform moved. Totalitarianism did not have many followers.

Reform proposals showed far-reaching similarity: reinforcement and independence of the executive, reorganization and restriction of the role of the Parliament, and, finally, corporatist system based on organized social groups were postulated. What was different, on the other hand, was the justification of these projects. The national democrats wanted to protect the interest of the ethnic Polish nation. Piłsudskites and conservatives accentuated the necessity to provide the Polish state with power (and, thus, the possibility of expansion). The latter, with Christian democrats, motivated their postulates with a defense of a traditional social and moral order. According to the left-wing activists, strong authority was also to be a tool of nation modernization and conducting social reforms. The most peculiar explanation was given by esoteric groups, according to whom the change of the political system was to serve the fulfillment of moral and metaphysical aims.

Jarosław Tomaszewicz

Eine Verbesserung oder eine Vernichtung der Demokratie?
Autoritäre und profaschistische Tendenzen
in polnischer politischer Meinung 1921–1935

Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit ist eine synthetische Vorstellung von autoritären und profaschistischen Tendenzen, die in politischen Meinungen in Polen in den Jahren 1921–1935 beobachtet wurden. Diese Tendenzen entstanden aus der sich, nicht nur in Polen, in der Zwischenkriegszeit verstärkenden Krise der liberalen parlamentarischen Demokratie. Obwohl Polen seine Unabhängigkeit wiedererlangen hatte, haben sich die damit verbundenen Erwartungen und Hoffnungen in damaligen parlamentarischen Realien nicht bestätigt. Verschiedene Kreise waren von solcher Demokratie enttäuscht. In der ersten Hälfte der 20er Jahren waren die Zeichen auf die Demokratie zu verzichten noch selten und zaghaft; sie beschränkten sich meistens auf die Forderung, demokratische Institutionen und Mechanismen unverzüglich zu verbessern. Ein Einschnitt war das Jahr 1926, als sich fast alle über die Krise klar geworden sind, doch autoritäre Ideen schienen noch eine vorübergehende Erscheinung zu sein. In den 30er Jahren aber wurde die Enttäuschung von der Demokratie wegen der Großen Wirtschaftskrise verschärft und das, was eine Abweichung von der Regel war, ist zur Regel geworden. Das Anzeichen der neuen Epoche war der aufkeimende nationale Radikalismus.

Das erste Kapitel ist der Terminologie gewidmet; hier werden solche Begriffe, wie: Demoliberalismus, Diktatur, Totalitarismus geklärt. Im zweiten Kapitel wird der Hintergrund der in der Zwischenkriegszeit entstandenen diktatorischen Tendenzen, d.i. der in der politischen Meinung in Polen unter Besatzung geübten Kritik an der Demokratie, geschildert. Weitere Kapitel stellen die von Faschisten der 20er Jahre, Konservativen, Nationaldemokraten, Christdemokraten, Anhängern Piłsudskis, Nationalarbeitern, Mitgliedern der Bauernpartei und Marxisten, als auch von: Esoterikern, Panslawisten, Eugenikern, Technokraten, Veteranen und schließlich Nationalradikalen zu Beginn der 30er Jahren vertretenen antidemoliberalen Ansichten dar. Ihre Ansichten werden hinsichtlich der von ihnen entwickelten systempolitischen Konzepte und deren ideologischen Begründung untersucht. Für parlamentarische Demokratie wurden verschiedene Alternativen vorgeschlagen: von kleinen Korrekturen des demokratischen Systems zu deren völligen Verneinung. „Alte“ Nationaldemokraten, manche Konservativen, Christdemokraten, Mitglieder der Bauernpartei und anfangs auch die Anhänger Piłsudskis wollten den Parlamentarismus reformieren, doch dessen Grundlagen bewahren. Autoritarismus war die Domäne des Lagers Großpo-

lens, der meisten Konservativen und nach 1926 des Sanacja-Regimes. Totalitäre Ideen hatten nur wenige Anhänger.

Fast alle Reformvorschläge waren ähnlich; man forderte: die Exekutive zu verstärken und unabhängig zu machen, die Rolle des Parlamentes zu reorganisieren und beschränken und die Staatsform auf gut organisierte soziale Gemeinschaften zu gründen. Diese Vorschläge waren aber anders begründet. Nationaldemokraten wollten das Interesse des polnischen Volkes als einer ethnischen Gruppe schützen. Die Notwendigkeit, den Staat zu verstärken und ihm eine Expansion zu ermöglichen, betonten die Anhänger Piłsudskis und die Konservativen. Die Letztgenannten und die Nationaldemokraten motivierten ihre Forderungen mit dem Schutz der konservativen gesellschaftlichen und moralischen Ordnung. Die Linke war der Meinung, dass starke Macht im Stande gewesen wäre, den Staat zu modernisieren und soziale Reformen durchzuführen. Die Esoteriker haben ihre Beweggründe ganz merkwürdig erklärt – die Staatsformänderung sollte nämlich der Verwirklichung von moralischen und metaphysischen Zwecken dienen.

Na okładce zamieszczono grafikę *Modern* (2007) Tomasza Trafiała 'tome' ©

Redakcja: Olga Nowak

Redakcja techniczna i projekt okładki: Małgorzata Pleśniar

Korekta: Danuta Stencel

Skład i łamanie: Bogusław Chruściński

Copyright © 2012 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-226-2125-7
(wersja drukowana)

ISBN 978-83-8012-507-0
(wersja elektroniczna)

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 30,0. Ark. wyd. 42,5.
Papier offset. kl. III, 90 g Cena 54 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c.
M. Rejnowski, J. Zamiara
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

[Kup książkę](#)

Jarosław Tomaszewicz

Naprawa czy zniszczenie demokracji?

Cena 54 zł
(+ VAT)

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-8012-507-0

[Kup książkę](#)